

7. Sobre el paper ambivalent de la vinya en els estudis sobre el desenvolupament econòmic contemporani a l'Euroregió Pirineus-Mediterrània

Francesc Valls-Junyent
Universitat de Barcelona

L'any 1991 fou signada la carta fundacional d'un organisme transpirinenc que agrupava dues regions pertanyents a l'Estat francès —Llenguadoc-Rosselló i Migdia-Pirineus— i una altra de situada dins de l'Estat espanyol —Catalunya. La creació d'aquesta entitat transestatal s'inseria dins del marc més ampli d'un procés de construcció europea que tendeix, si no a esborrar, sí a difuminar cada vegada amb més força les fronteres estatals fins a fer-les completament permeables. Aquesta Euroregió del 1991 no duia cap nom. Més recentment, l'any 2004, quan aquest projecte s'ha reformulat amb la inclusió de dues regions espanyoles més —l'Aragó i les illes Balears—, ha estat batejat amb el nom de Pirineus-Mediterrània.

Un fet que es posava en relleu tant en la creació de l'Euroregió del 1991 com posteriorment en la redefinició del 2004 era la diversitat dels territoris que englobava. Aquest element, lluny de presentar-se com a problemàtic, era vist molt positiu pels promotors del projecte en la mesura que la col·laboració havia de fer possible l'aprofitament de les complementarietats que les diferències originaven.

En el text que el lector té a les mans voldria plantejar precisament algunes qüestions històriques relacionades amb els orígens de la diversitat a la qual apel·laven els creadors de l'Euroregió. En concret, es tracta d'interrogar-se sobre els orígens històrics dels processos que han conduït a una situació força contrastada pel que fa als nivells de renda per habitant que presenten cadascuna de les regions membre i que posen clarament de manifest les estadístiques disponibles. En el quadre 1 s'ofereix la comparació del producte interior brut per capita dels tres membres promotors de l'Euroregió del 1991 (que serà l'àmbit geogràfic de referència en aquest treball) amb el del conjunt de la zona euro, per una banda, i el del conjunt dels estats espanyol i francès als quals pertanyen, per l'altra.

Quadre 1. PIB per capita (2004) expressat en unitats estàndard de poder adquisitiu per habitant

	SPA	ZONA EURO = 100
Zona euro (tretze països)	23.806	100
Espanya	21.658	91
Catalunya	25.900	109
França	24.146	101
Llenguadoc-Rosselló	18.863	79
Migdia-Pirineus	21.551	91

FONT: Eurostat a través de la seva pàgina web.
SPA: poder adquisitiu estàndard.

Si agafem com a punt de referència el producte interior brut (PIB) per habitant del conjunt de països de la zona euro (molt proper al corresponent al conjunt francès i nou punts per damunt de l'espanyol), observem que, mentre que el membre espanyol de l'Euroregió —Catalunya—, se situa quasi el 10 % per sobre de la mitjana, els seus socis de l'altre costat dels Pirineus se situen, en l'altre cas, en una posició pràcticament simètrica (el 10 % per sota d'aquella mitjana) i, en l'altre, fins més del 20 % per sota. Dit amb unes altres paraules, el PIB per habitant del Llenguadoc-Rosselló ve a ser una tercera part inferior al de Catalunya. Les planes següents volen contribuir a l'explicació d'aquest contrast. I ho volen fer recorrent a la història, considerant que el passat, en moltes ocasions, esdevé una de les millors dimensions explicatives del present.

El punt de partida de les reflexions que s'exposen en les planes següents és un apriorisme generalment acceptat: la industrialització contemporània ha estat la responsable última de les diferències en els nivells de renda per habitant que presenten territoris diversos, tant a escala estatal com, encara més, a escala regional, en la mesura que la industrialització ha pogut ser identificada com un fenomen regional. Les regions on la industrialització vuitcentista va arrelar han aconseguit nivells més clarament superiors de renda per habitant que les que es van mostrar indiferents al desenvolupament industrial o, encara pitjor, van experimentar processos de desindustrialització. La qüestió de quines són les raons últimes que expliquen que uns països determinats o unes regions s'industrialitzessin mentre que uns altres no ho fessin ha generat una massa extraordinàriament gran de literatura i constitueix una de les preocupacions bàsiques d'economistes i historiadors econòmics, com a mínim des que l'escocès A. Smith s'interrogà a finals del segle XVIII sobre «l'origen de la naturalesa i les causes de la riquesa de les nacions».

En el present article, per tant, em proposo tornar sobre aquesta qüestió replantejant-la des de l'òptica d'unes regions de l'Europa mediterrània que, coincidint amb el moment d'inici de la industrialització europea, van experimentar intensos processos d'especialització en la producció i la comercialització de vins i derivats del vi com ara l'aiguardent. Ja al començament del segle XIX, el mateix D. Ricardo, a partir del cas portuguès, havia presentat el desenvolupament d'aquesta línia d'especialització econòmica com a incompatible amb la posada en marxa d'un procés d'industrialització a l'anglesa recolzat en la indústria lleugera. També la desindustrialització experimentada pel Llenguadoc ha pogut ser explicada plantejant una relació excloent entre viticultura i industrialització. Ben al contrari, en la trajectòria catalana la viticultura i les exportacions de vins van acabar per convertir-se en el puntal més ferm d'un procés d'industrialització a l'anglesa, recolzat en la indústria tèxtil cotonera.

1. ALGUNES PRECISIONS GEOGRÀFIQUES

No hi ha gaires problemes a l'hora d'afrontar la definició geogràfica del membre espanyol de l'Euroregió de 1991, que és la que es pren com a àrea de referència en el present treball. Catalunya només ha sofert unes modificacions molt lleugeres en les seves fronteres del segle XVIII ençà. Les modificacions en termes d'organització territorial només han afectat l'interior del territori català quan en el context del procés de la revolució liberal espanyola del segle XIX es va substituir l'organització en *corregiments* per l'encara vigent divisió en quatre províncies (creades a imitació dels *departaments* francesos implantats en el país veí en el context de la Revolució Francesa). Més enllà d'aquest canvi d'organització interior del Principat, reiterem que les fronteres exteriors només van experimentar uns lleugers retocs.

Al nord dels Pirineus la cosa és força més complicada. Els territoris que avui en dia formen les dues regions de Llenguadoc-Rosselló i de Migdia-Pirineus havien estat repartits històricament entre diverses *províncies* franceses: Aquitània, País de Foix, Rosselló i Llenguadoc. Cadascuna havia entrat a formar part del Regne de França en diversos moments històrics i en circumstàncies força diferents. Per exemple, mentre que la incorporació de la província del Llenguadoc data del 1270, el Rosselló no va esdevenir província francesa fins al 1659 amb motiu, com és prou conegut, de la signatura del Tractat dels Pirineus entre la monarquia hispànica i la francesa.

Aquestes *províncies* van ser literalment esquarterades i l'organització territorial va canviar radicalment durant la Revolució Francesa amb la creació d'una nova unitat d'organització territorial, el *departament*, de manera que ben poques coincidències existeixen entre els límits d'aquelles velles províncies borbòniques franceses i les agrupacions dels departaments republicans que han donat lloc a les regions, tal com es pot apreciar en els mapes 1 i 2.

Mapa 1
Divisió territorial actual en departaments i províncies

Mapa 2
Divisió territorial històrica en províncies sobreposada a l'actual

En el present treball prendrem com a element de referència a escala territorial el que havia estat la província històrica del Llenguadoc fins al 1789 amb les dues províncies contigües del Rosselló i del País de Foix. Pel que fa al Llenguadoc, tant els coetanis com posteriorment els historiadors moderns solien distingir entre el Baix Llenguadoc, format per les terres de la plana litoral juntament amb les serres que la voregen, i l'Alt Llenguadoc, constituït pels estreps del Massís Central francès (Muntanya Negra, Cevenes) i les terres molt més trencades de l'àrea pròxima a Tolosa de Llenguadoc. A grans trets, el Baix Llenguadoc històric més el Rosselló coincideix amb l'actual regió de

Llenguadoc-Rosselló, dividida en els cinc departaments del Gard, la Losera, l'Erau, l'Aude i els Pirineus Orientals. Per la seva banda, l'antic Alt Llenguadoc més la província francesa del País de Foix constitueix el nucli principal de l'actual regió Migdia-Pirineus amb capital a Tolosa de Llenguadoc i formada pels set departaments que podeu veure en el mapa.

2. UNA PROFUNDA VOCACIÓ VITÍCOLA

Una de les característiques comunes de la trajectòria històrica de les dues regions al llarg dels dos-cents anys que van de finals del segle XVII a finals del XIX correspon al desvetllament i a la realització fins a les últimes conseqüències d'una decidida vocació vitivinícola. Si en el moment de partida (a finals del Sis-cents) el conreu de la vinya a bona part tant de Catalunya com del Llenguadoc era, si no marginal, sí clarament secundari dins d'una estructura de conreus molt orientada cap a la producció de cereals, els quals —excepte en algunes comarques— es destinaven predominantment a l'autoconsum o al proveïment dels mercats locals i regional, cap a mitjan segle XIX la vinya ocupava més de 700.000 ha en el conjunt dels quatre departaments francesos i les quatre províncies espanyoles preses en consideració (quadre 2).

Quadre 2. Extensió ocupada per la vinya a les províncies catalanes i als departaments de la regió Llenguadoc-Rosselló cap a 1860

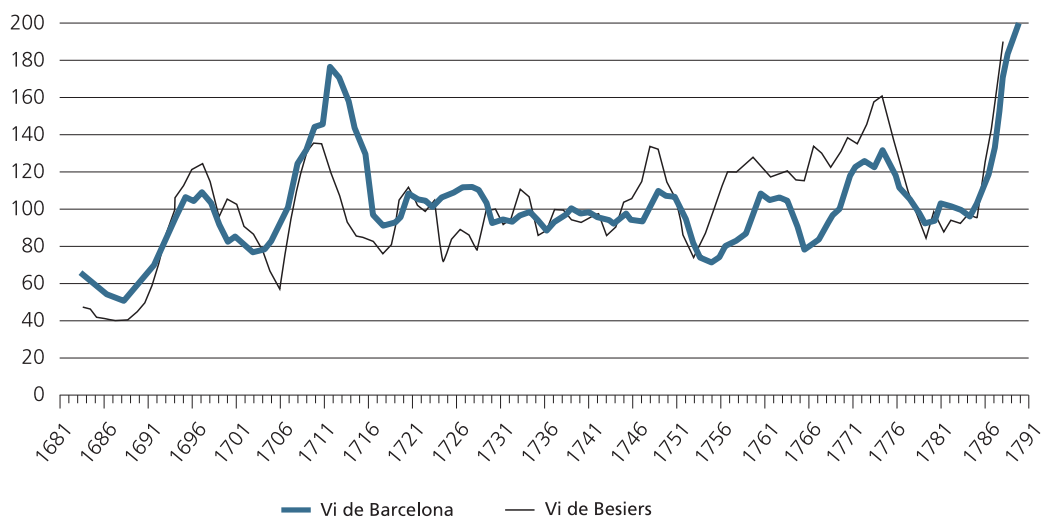
	HA	% DE LA SUPERFÍCIE PROVINCIAL/ DEPARTAMENTAL
Barcelona	113.508	14,7
Girona	38.855	6,6
Lleida	59.583	4,9
Tarragona	96.538	15,3
Total de Catalunya	308.484	9,6
Pirineus Orientals	55.460	13,5
Aude	81.869	13,3
Erau	162.172	26,6
Gard	94.200	16,1
Total del Llenguadoc-Rosselló	393.701	17,7

FONTS: Per a les províncies catalanes: R. GARRABOU i J. PUJOL (1987), «El canvi agrari a la Catalunya del segle XIX», *Recerques*, núm. 19, p. 35-84 (dades corresponents a 1860). Per als departaments del Llenguadoc-Rosselló: M. LACHIVER (1988), *Vins, vignes et vigneron: Histoire du vignoble français*, París, Fayard, p. 596-597 (dades corresponents a 1862). No s'hi ha pres en consideració el departament de la Losera, situat als contraforts del Massís Central, que presenta unes característiques geogràfiques i agrícoles molt diferents dels altres quatre departaments de la regió i on la vinya va ser sempre un conreu absolutament marginal.

La viticultura s'havia convertit en força comarques de l'un costat i l'altre dels Pirineus en monoconreu a la vegada que en monoactivitat, segons l'expressió encunyada per Claude Fohlen. La intensitat assolida pel procés d'especialització vitivinícola era extraordinàriament elevada ja en aquelles dates centrals del segle XIX en zones com la plana del Baix Llenguadoc entre Nimes i Perpinyà (al departament de l'Erau les vinyes cobrien més d'una quarta part de la superfície total) o en el fons de la Depressió Prelitoral Catalana que s'estén des del Tarragonès fins al Vallès Oriental.

En totes dues regions, el progrés de la viticultura que havia de conduir a la situació que posa de manifest el quadre 2 s'havia iniciat ja a finals del segle XVII i va ser notable al llarg del segle XVIII. Les plantacions de vinya hi van ser estimulades per una demanda creixent de vi, però encara més d'aiguardent, provinent principalment de l'Europa nord-atlànica. En aquell context, Catalunya i el Llenguadoc al llarg del Set-cents van esdevenir competidores a les principals places europees compradores d'aiguardent i també, encara que de manera menys evident, de vins. Les grans cases proveïdores d'aquells mercats van optar en força ocasions per obrir filials o sucursals tant a Seta-Montpeller com a Barcelona-Reus. Quan a un vaixell li costava trobar càrrega en un dels dos indrets, es dirigia a l'altre per tal de no anar-se'n de la Mediterrània amb la seva bodega mig buida. En conseqüència, la coincidència en l'especialització en la producció de vins i destil·lats per a uns mateixos mercats va comportar una concordança elevada en les fluctuacions dels preus a què es cotitzaven aquells productes en totes dues regions, com posa de manifest el gràfic 1.

Gràfic 1. Preus del vi a Besiers i a Barcelona, 1680-1792
Mitjanes mòbils en cinc anys de l'índex 1726-1741 = 100

FONTS: Per a Barcelona: P. VILAR (1964-1968), *Catalunya dins l'Espanya moderna*, vol. III, Barcelona, Edicions 62, p. 420-437. Per a Besiers: GERAUD-PARRACHA (1957), *Le commerce des vins et des eaux de vie en Languedoc sous l'Ancien Régime*, Montpellier, Dehan, p. 298-299.

Les dinàmiques i les pràctiques comercials eren extraordinàriament similars tant a Catalunya com al Llenguadoc, sobretot en relació amb el tràfic exportador d'aiguardents. Si a Catalunya aquesta activitat girava entorn del mercat que setmanalment, cada dilluns, es feia a Reus, de manera idèntica al Llenguadoc, el mercat de Pezenas, població situada a poca distància del port de Seta, actuava com a centre de negociació i en el mercat que s'hi celebrava cada dissabte es tancaven bona part de les operacions de compravenda de destil·lats per a l'exportació. Les cotitzacions de Reus i Pezenas eren comunicades per les filials a què abans es feia referència a les seves cases matriu radicades a les principals places europees com ara Amsterdam, Londres o París.

Les similituds en les trajectòries de les dues regions objecte de la comparació són moltes pel que fa al desenvolupament del sector exportador de vins i derivats. Ara bé, també cal parar atenció a les

diferències, alguna de les quals va acabar determinant algunes de les característiques de l'evolució posterior no sols del mateix sector vitivinícola, sinó també de la trajectòria de les economies regionals en un sentit més ampli. De tots els elements diferencials en què podríem fixar-nos, sense cap mena de dubte el més cridaner té a veure amb el paper i les possibilitats ofertes (i aprofitades) pel comerç colonial americà a l'exportació vitivinícola catalana.

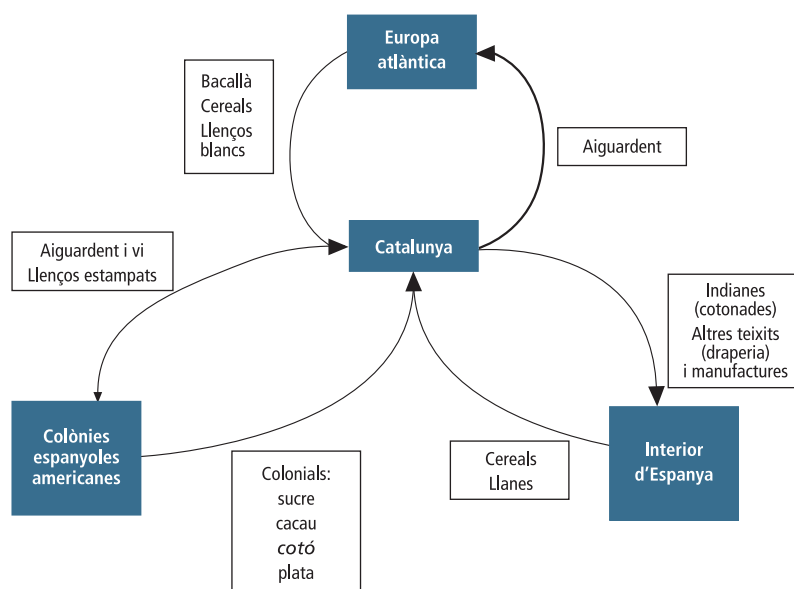
3. LA CREIXENT ORIENTACIÓ COLONIAL I AMERICANA DE L'EXPORTACIÓ VITIVINÍCOLA CATALANA

Durant el darrer terç del segle XVIII, sobretot després de la liberalització parcial del comerç amb les colònies espanyoles que va significar el Decret de Lliure Comerç de 1778, el mercat colonial va adquirir una importància creixent com a destinació de l'exportació vitícola catalana. Si aquesta, com la del Llenguadoc, s'havia sustentat de manera molt clara fins aleshores en els mercats del nord d'Europa, en les últimes dècades del Set-cents, i malgrat la pèssima conjuntura marítima i comercial derivada de l'elevada conflictivitat internacional, una proporció creixent d'aiguardent, però encara més de vi, va poder canalitzar-se cap al continent americà. Aquest tràfic era substancialment diferent del practicat per Catalunya amb els ports del nord d'Europa, on bona part de les operacions eren controlades quasi íntegrament per cases estrangeres (holandeses i angleses, predominantment) i el transport era realitzat en mercants d'aquelles mateixes nacionalitats (i en unes circumstàncies determinades en vaixells neutrals), de manera que el paper dels comerciants autòctons es reduïa a actuar com a mers comissionistes encarregats de la preparació dels embarcaments. En canvi, en el comerç colonial la iniciativa de les operacions, el carregament dels vaixells i la propietat mateixa d'aquells corresponien íntegrament a comerciants autòctons catalans. Els riscos eren molt més elevats, però òbviament també ho eren els guanys que es podien obtenir.

Les conseqüències de la creixent orientació colonial adoptada pel comerç exterior català de finals del Set-cents no van quedar reduïdes a un augment del potencial exportador. El viratge americà va resultar determinant en la construcció d'un entramat complex de relacions externes en què el paper articulador corresponia a l'exportació vitivinícola, però que va resultar extraordinàriament virtuós amb vista a impulsar el creixement d'aquella activitat industrial cridada a liderar el procés industrialitzador regional durant el segle XIX. Tal com mostra l'esquema següent, les exportacions de vins i aiguardents cap a l'Europa nord-atlànica, que van continuar acomplint-se a bon ritme malgrat el creixement de les trameses cap a les colònies americanes, servien per finançar les compres en aquella àrea de productes alimentaris (bacallà i cereals) i, progressivament, de manera cada cop més important, semimanufacturats tèxtils de lli. Es tractava d'un tipus de teixits que eren estampats a les fàbriques d'indianes barcelonines per ser reexpedits cap al continent americà com a complement dels carregaments de vins i aiguardents. Tal com han posat de manifest Àlex Sánchez i J. Nadal, Barcelona esdevingué, d'aquesta manera, un gran intermediari entre les àrees del continent europeu productores de teixits blancs de lli i el seu principal centre de consum, els mercats colonials espanyols al continent americà, aprofitant el creixement d'aquesta branca de comerç. Les importacions catalanes des del continent americà es reduïen a alguns productes colonials entre els quals el cotó en floca anava adquirint una importància creixent els darrers anys del segle XVIII. Aquesta era la matèria primera consumida per una expansiva manufactura cotonera, d'antuvi molt centrada a Barcelona, com posen de manifest els treballs d'Àlex Sánchez i J. Thomson, però que ben

aviat va assolir un desenvolupament molt important en alguns altres indrets del Principat, com mostrava recentment Àngels Solà d'una manera força concloent. Aquest cotó en floca —cal remarcar-ho— servia per a la fabricació d'indianes pròpiament dites, és a dir, teixits de cotó, que no s'han de confondre amb els de lli, que, procedents del nord d'Europa, aquí només s'estampaven. Aquestes indianes eren comercialitzades de manera predominant en el mercat interior espanyol (a diferència dels llenços, que, com s'ha dit, es reexportaven a les colònies). El caràcter positiu del saldo comercial de Catalunya amb les colònies americanes es cobria amb trameses importants de plata, tal com ja al seu moment va mostrar P. Vilar.

Esquema 1. Relacions externes de l'economia catalana a finals del segle XVIII

Per la seva banda, al Llenguadoc no es va esdevenir una evolució similar. De fet, aquella regió francesa havia restat al marge de l'expansió experimentada pel comerç colonial francès al llarg del segle XVIII, la qual havia estat capitalitzada principalment pel port atlàntic de Bordeus i pel mediterrani de Marsella. El primer, Bordeus, segons P. Butel, va trobar en el comerç amb les «illes», és a dir, en el comerç colonial, el principal i més decisiu factor de creixement. Pel que fa a Marsella, Ch. Carrière constata que el fet més significatiu de la seva història al llarg del segle XVIII «c'est la poussée vers l'ouest. Avant tout, les liaisons avec les Antilles (et même a Guyane): Marseille est devenu port des Îles: le second pour la France après Bordeaux». El Llenguadoc va restar completament al marge d'aquest tràfic comercial amb les colònies que, tant en el cas de Marsella i Bordeus com també en el de Barcelona, s'havia convertit en el principal element dinamitzador no sols de les activitats marítimocomercials, sinó també del conjunt de l'economia de l'entorn d'aquests ports. Seta, el port del Llenguadoc, fou abocat a una posició molt secundària dins l'estructura portuària francesa i les seves funcions quedaren reduïdes a poca cosa més que l'embarcament de l'expansiva producció vitivinícola de la província. De fet, per això havia estat creat en el marc de la política de foment impulsada pel mateix Colbert, que havia convertit Marsella en port franc i l'havia dotat de

tot un seguit de privilegis per tal de transformar-lo en el principal port francès de la Mediterrània. Seta, per portar la comparació a un terreny molt més conegut, feia un paper molt semblant al que duïa a terme en aquella mateixa època el port de Salou dins l'estructura portuària catalana.

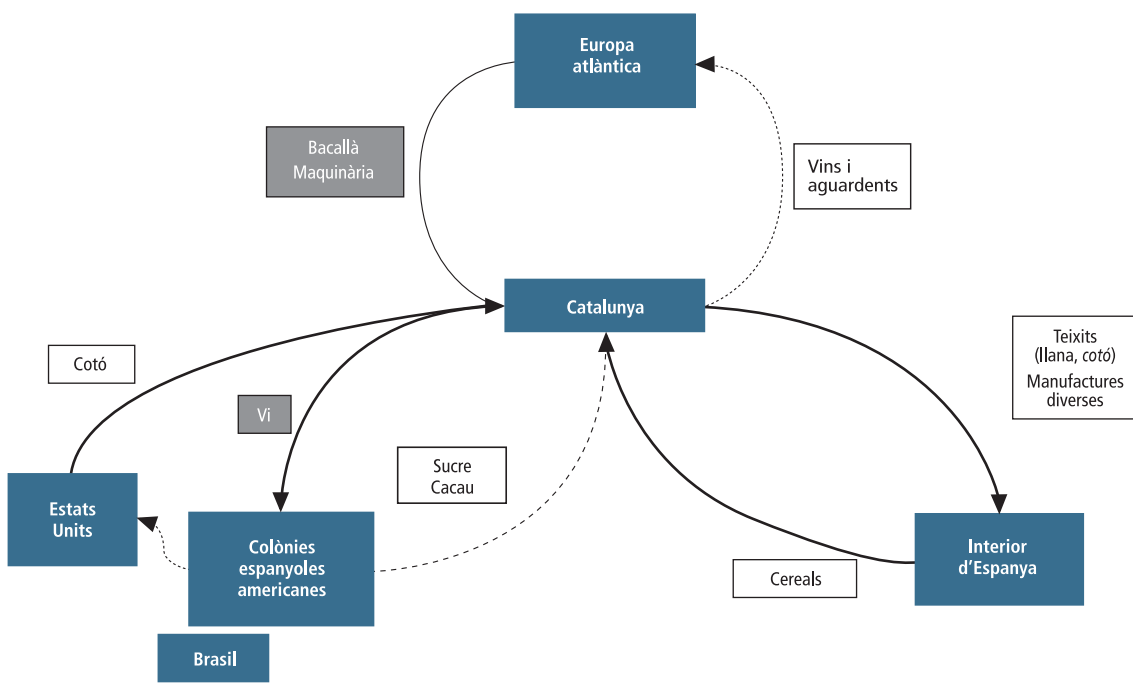
Per una altra banda, quan Catalunya es trobava en plena fase d'immersió en el tràfic colonial i tot just encetava una de les conjuntures que havien de ser de les més brillants en aquest terreny, a França esclatà la Revolució de 1789 que ho havia de sacsejar tot. En aquell context turbulent, durant els anys de la darrera dècada del segle XVIII i els de la primera del XIX, amb totes les dificultats inherents a les circumstàncies derivades tant de la conjuntura política internacional com de la inestabilitat interior, l'exportació vitícola de la regió intentà mantenir la seva posició en els mercats tradicionals del nord d'Europa. És probable que la posada a punt al Lenguadoc d'innovacions tècniques importants en el camp de la destil·lació que es van acomplir durant aquests anys del tombant de segle (que els catalans corregueren a copiar a tota velocitat) s'expliqui precisament com una reacció arran d'una conjuntura comercial no gaire favorable. Es tractaria, en definitiva, de combatre unes cotitzacions no gaire remuneradores amb la introducció de tecnologies que permetien a la vegada abaratir costos i obtenir un producte de major qualitat més ben remunerat pel mercat. L'alambí d'Adam presentat a Montpeller el 1801 significà un avenç molt notable en el camí d'aconseguir un aparell que fes possible la fabricació contínua d'esperits d'elevada graduació alcohòlica amb una millor valoració en el mercat que els tradicionals aiguardents prova d'Holanda de molt baixa graduació. A més, l'alambí d'Adam ho feia possible amb una reducció sensible dels costos, ja que l'eficiència energètica d'aquest aparell que podríem denominar com a semicontinu era molt més alta que la de les olles tradicionals.

La insistència en els mercats del nord d'Europa, però, resultà una estratègia vana. Al final de les guerres napoleòniques, els que havien estat tradicionals consumidors d'aiguardents vínics del paísos del sud d'Europa van deixar progressivament de ser-ho. El gran desenvolupament que anava assolint la producció pròpia de destil·lats d'algunes altres matèries (cereals principalment, però també remolatxa), juntament amb les importacions de destil·lats de canya de sucre de les colònies tropicals de diversos països europeus, feia cada cop més innecessàries les importacions d'esperits de vi d'indrets com el Lenguadoc o Catalunya. En aquest context calia cercar alternatives.

Pel que fa a Catalunya, s'hi observa que el viratge americà que va adoptar el comerç exterior a finals del segle XVIII es va accentuar després de les guerres napoleòniques, precisament en el moment en què la monarquia espanyola havia perdut el control sobre les colònies continentals. La pràctica desaparició de les possibilitats d'exportar aiguardent cap al nord d'Europa va obligar a fixar-se en el comerç americà, sobre el qual es tenia un control integral, atès que es trobava en mans d'agents autòctons i era dut a terme en vaixells mercants igualment catalans. Vull insistir en el fet que el gentilici aquí pren tot el seu sentit, ja que no sols eren propietat de catalans, sinó que també eren construïts a les drassanes de la costa catalana. D'aquesta manera la burgesia mercantil catalana (fonamentalment barcelonina) aconseguia el control integral sobre tot el valor afegit generat no sols per aquest tràfic, sinó també per les activitats que hi estaven directament vinculades.

Com han mostrat P. Pascual i J. M. Fradera, malgrat les extraordinàries dificultats patides al llarg dels anys de la dècada de 1820, entrada la dècada de 1830 s'havia aconseguit completar la reorientació americana del comerç exterior del Principat havent procedit a reformular l'entramat de relacions externes que abans s'ha intentat esquematitzar. Observem-ho en l'esquema següent.

Esquema 2. Relacions externes de l'economia catalana a mitjan segle XIX

El comerç exterior es desenvolupava sobre tres grans àrees: la primera, el nord d'Europa, on les importacions de maquinària i *inputs* com el carbó no trobaven compensació en unes exportacions força migrades des de la desaparició de les trameses d'aiguardent. El segon àmbit era l'americà. Cap a Amèrica i especialment cap als dominis colonials espanyols (Cuba i Puerto Rico, des de la pèrdua de les colònies continentals cap a 1820) es dirigia el gruix de les exportacions catalanes, clarament dominades ara pel vi (a les colònies americanes no els calia importar aiguardent, del qual eren grans productores utilitzant com a matèria primera els subproductes de la fabricació sucraera). El retorn principal d'aquelles exportacions consistia en el cotó en floca que manipulava l'expansiva indústria tèxtil cotonera. Era un flux —cal insistir-hi— íntegrament dominat pel capital comercial català i es realitzava en vaixells dels armadors del país construïts a les drassanes del país. Aquestes circumstàncies feien que deixés un superàvit que servia per cobrir el dèficit del comerç europeu. Finalment, el tercer àmbit corresponia a l'Espanya interior, d'on provenia una part dels aliments (cereals principalment, sobretot a partir de la prohibició d'importar-ne d'estrangers dictada el 1820 pel Govern espanyol) i on es comercialitzava el gruix de la producció industrial.

És així com la vitivinicultura i les exportacions de vins havien servit per vertebrar un model de relacions externes al servei de les necessitats del creixement industrial. La força de l'arrencada industrial que es va acomplir durant el segon terç del segle XIX va impulsar Catalunya cap a una clara posició de lideratge manufacturer dins el context espanyol fins a convertir-se en la «fàbrica d'Espanya», segons l'expressió de Jordi Nadal. Les dades aportades per aquest autor sobre aquesta qüestió són del tot contundents i concloents. Cap a 1856, el 66,33 % de la producció tèxtil espanyola es feia a Catalunya. El 1900, aquest percentatge arribava quasi fins al 82 %. Si ens

fixem només en el subsector cotoner, el percentatge se situa per sobre del 90 % tant el 1856 com el 1900.

Ben diferent era la situació del Llenguadoc cap a mitjan segle XIX. El progrés de la vitivinicultura s'hi havia fet d'una manera autònoma respecte a la resta de sectors. La relació virtuosa entre expansió vitícola i desenvolupament industrial que s'observa a Catalunya es converteix en una relació excloent i absolutament perversa a les planes de nord enllà dels Pirineus. Si el motor de l'expansió vitícola catalana des dels anys vint i trenta del segle XIX havia estat la reorientació cap al mercat americà després de la caiguda de les exportacions d'aiguardents a l'Europa nord-atlànica, en el cas del Llenguadoc la intensificació de la seva vocació vitícola va esdevenir-se en el marc d'una integració creixent a l'espai econòmic nacional francès. El mercat interior francès es va mostrar més dinàmic, fins al punt d'esdevenir el principal consumidor del vi que es produïa de manera massiva a la plana llenguadociana. Aquesta evolució s'intensificà a partir de l'obertura de les primeres línies de ferrocarril a mitjan anys cinquanta, factor que va convertir els vinyars del Llenguadoc en una «usine à vin» (segons l'expressió de R. Dugrand) que treballava per satisfer la demanda provinent de les classes populars de la capital francesa i de les barriades obreres dels principals nuclis industrials i ciutats de la resta del país. Durant els anys centrals del segle XIX, mentre això passava, la indústria hi anava quedant relegada a una posició molt secundària, cada cop més marginal, fins a desaparèixer pràcticament i fer oblidar que aquella regió havia estat, feia poc més de cent anys, una de les principals regions industrials franceses.

4. «EN LANGUEDOC: VIGNE CONTRE DRAPERIE»

Alguns historiadors han culpats l'expansió vitícola del retrocés industrial del Llenguadoc. Aquest corrent historiogràfic parteix d'un article molt conegut de Cl. Fohlen titulat ben explícitament «Al Llenguadoc: la vinya contra la draperia». L'argument de Fohlen és ben simple. El procés d'intensificació de l'especialització vitivinícola regional a partir de finals del segle XVIII i, sobretot, durant la primera meitat del XIX va conduir a una decadència progressiva de la que havia estat una de les regions industrials més dinàmiques de França abans de la Revolució de 1789. Els requeriments de mà d'obra d'aquest conreu haurien deixat sense braços les manufactures draperes.

La incompatibilitat d'ambdues activitats, viticultura i draperia, ja hauria estat posada de manifest, a finals del segle XVII, pel mateix Colbert. El ministre de Lluís XIV n'advertí un dels seus agents que cercava un lloc per emplaçar-hi un establiment manufacturer tèxtil: «Dans ces sortes d'établissements, il faut observer qu'entre deux villes dont le terrain seroit propre pour ce que l'on veut l'y établir et dont l'un seroit pays de vignoble et l'autre non, il faut toujours prendre celle qui n'a point de vignoble, les vins étant un très grand empeschement au travail.» Segons Fohlen, aquesta afirmació havia de prendre tot el seu sentit a l'Aude en ple segle XIX, «où la vigne prenait l'aspect non d'une monoculture, mais d'une monoactivité».

Malgrat la ruïna de la manufactura drapera de poblacions com les esmentades, aquesta activitat no va desaparèixer del tot del Migdia francès. «L'industrie drapière, chassée par les progrès de la vigne, chercha à s'installer hors de son atteinte dangereuse.» Aquest plantejament, la virtut principal i, a la vegada, el defecte principal del qual rau en la seva gran simplicitat, ha estat matisat i fins i tot qüestionat posteriorment per uns altres autors, com tot seguit hi haurà ocasió de constatar. De

fet, la comparació amb el cas català posa clarament de manifest, tal com s'ha mostrat en l'apartat anterior, que aquesta relació excloent entre expansió vitícola i desenvolupament industrial al sud dels Pirineus no s'hi va acomplir. Més concretament, pel que fa a la indústria llanera, se sap gràcies als treballs de J. Torras que el desenvolupament harmoniós d'ambdues activitats durant el segle XVIII va ser possible a partir d'un procés de divisió del treball entre comarques vitícoles i comarques draperes de l'estil de l'insinuat per Fohlen per a l'àrea de l'Aude. A diferència, però, del que succeí a l'Aude, l'especialització comarcal no va ser una resposta a un procés de decadència industrial, sinó que, a Catalunya, es troba en l'origen d'una transformació i una expansió profundes de la manufactura llanera. Això fa que les raons del fracàs dels uns i de l'èxit dels altres en aquest mateix ram d'activitat amb molta seguretat calgui cercar-les en les característiques pròpies i les especificitats adoptades per aquesta activitat industrial a cada una de les dues regions.

La primera de les diferències fonamentals entre la draperia catalana i la del Llenguadoc fa referència als orígens mateixos de cadascuna. Ambdós territoris tenien una llarga tradició en la fabricació de draps de llana que enfonsa les seves arrels en la foscor del temps. Ara, però, no ens interessa remuntar-nos als temps més remots. Sembla força evident que es pot datar en la segona meitat del segle XVII l'inici del procés expansiu d'aquell sector tant al nord com al sud de la línia fronterera actual. Totes dues regions sortien en aquella època d'una etapa d'estancament, si no de retrocés, més o menys prolongada. El renaixement de la indústria llanera en el cas català formava part d'un procés més general de represa econòmica global que Feliu de la Peña es permetia etiquetar com del «Fènix de Catalunya». Al Llenguadoc, el ressorgiment de la draperia s'acomplí d'una manera molt més autònoma i deslligada de la dinàmica interna de l'economia i la societat regionals, i, cal remarcar-ho, impulsada per l'Estat en aplicació dels principis del mercantilisme més canònic. Va ser el mateix Colbert, que abans citàvem, el gran promotor d'aquest ram industrial amb un doble objectiu ben clar i no gens amagat. En primer lloc, es pretenia evitar les sortides de diners del país que comportava l'adquisició de teixits de llana fabricats a l'estranger. En segon lloc, hi havia l'objectiu de millorar la posició de la balança comercial francesa a partir d'impulsar l'exportació de draps de llana fabricats al país cap a diversos indrets, la Mediterrània oriental de manera predominant. Per assolir aquests objectius, Colbert va incentivar la creació a la província del Llenguadoc de tot un seguit de «manufactures reials». Es tractava d'establiments industrials posats en marxa per la iniciativa privada que hom dotava de tot un seguit de privilegis. Entre aquests privilegis cal destacar-ne un: amb vista a facilitar la penetració dels draps produïts al Llenguadoc en els principals mercats exteriors, es va optar per subvencionar l'exportació mitjançant l'establiment d'una prima per cada peça venuda fora de França.

Com a conseqüència d'aquests fets, la draperia del Llanguedoc va aconseguir un desenvolupament molt ràpid a partir dels anys finals del segle XVII alhora que prenia una decidida orientació exportadora. A l'àrea denominada genèricament com de «Llevant», és a dir, als ports otomans de la Mediterrània oriental, coneguts com «les Escales», els draps del Llanguedoc van poder competir amb els que hi expedien alguns altres països europeus (sobretot Anglaterra) gràcies a la política de foment industrial impulsada pel conegut ministre de Lluís XIV.

El creixement de la manufactura llanera al Llenguadoc durant la primera meitat del segle XVIII va ser molt intens i a la vegada les exportacions hi van mostrar un gran dinamisme, com el que posa de manifest el quadre 3.

Quadre 3. Producció drapera del Llenguadoc per a l'exportació als mercats de Llevant

ANYS	MITGES PECES	ÍNDEX 1700-1704 = 100
1695-1699	8.627	86
1700-1704	9.977	100
1705-1709	12.201	122
1710-1714	26.121	262
1715-1719	20.324	204
1720-1724	23.456	235
1725-1729	38.300	384
1730-1734	50.226	503
1735-1739	59.594	597
1740-1744	50.056	502
1745-1749	59.274	594
1750-1754	64.788	649
1755-1759	74.490	747
1760-1764	95.398	956
1765-1769	88.738	889
1770-1774	85.988	862
1775-1779	92.320	925
1780-1784	80.475	807
1785-1789	58.690	588

FONT: J. THOMSON (1982), *Clermont-de-Lodève: 1633-1789: Fluctuations in the prosperity of a Languedocian cloth-making town*, Cambridge, Cambridge University Press, p. 228, 305 i 375, d'acord amb el treball clàssic de Ch. CARRIÈRE i M. MORINEAU (1968), «Draps du Languedoc et commerce du Levant au XVIIIe siècle», *Revue d'Histoire Économique et Sociale*, núm. 56, p. 108-121.

Sens dubte, l'orientació exportadora de la draperia del Llenguadoc constitueix una de les seves majors virtuts i alhora una de les seves limitacions estructurals impossibles de superar a la llarga. En el cas català, sabem gràcies als nombrosos treballs de Josep M. Benaül i de Jaume Torras que el sector de la llana es va desenvolupar en el segle XVIII (i en el XIX la cosa no es modificà substancialment) depenent únicament i exclusivament del propi mercat regional i del mercat interior espanyol. Es tractava d'un mercat que presentava tot un seguit de restriccions en relació amb la seva capacitat d'actuar com a element incentivador del creixement d'una indústria característica de béns de consum com la tèxtil. Entre els problemes reiteradament esmentats en la bibliografia, trobem els tan reduïts com molt variables nivells de demanda a conseqüència del baix poder adquisitiu dels consumidors potencials, pagesos en la seva immensa majoria, i de la supeditació d'aquella demanda a les variacions en les collites. Era, en definitiva, un mercat pobre i poc profund, però que a llarg termini va mostrar-se suficient per sostenir el creixement de la indústria llanera catalana en la mesura que aquesta va ser capaç d'adoptar una estructura organitzativa prou flexible al voltant del districte industrial de Sabadell-Terrassa, alhora que també va maldar per incorporar sempre la tecnologia més moderna disponible. Ambdues circumstàncies li van permetre escombrar del mercat interior la producció provinent de centres llaners amb gran tradició d'unes altres regions espanyoles. En canvi, només en comptades ocasions les exportacions llaneres van aconseguir ser alguna cosa més que absolutament marginals.

Ben al contrari, al Llenguadoc, la forta expansió experimentada per aquest ram industrial durant els dos primers terços del segle XVIII va començar a mostrar signes d'esgotament a partir dels anys seixanta, moment en què comença el que J. Thomson en el seu estudi sobre Clermont-de-Lodève ha denominat «l'edat de ferro» d'aquesta indústria. Els historiadors semblen estar força d'acord en el fet que cal atribuir aquest canvi de conjuntura a les dificultats creixents de la draperia llenguadociana en uns mercats del Llevant mediterrani cada cop més saturats i on la creixent presència de teixits anglesos, molt competitius, dificultava les vendes dels procedents del Llenguadoc.

Ara bé, tan perjudicial com la dependència de la indústria d'aquells mercats externs va poder ser la supeditació de les empreses productores als agents que controlaven la comercialització de la producció en aquells mercats llunyans. Es tracta de les grans cases de comerç de Marsella l'eix vertebrador del negoci de les quals era precisament el tràfic de Llevant. La separació entre producció, en mans dels fabricants del Llenguadoc, i comercialització, controlada pels comerciants marsellesos, reduïa considerablement el valor afegit que quedava a la regió i feia minvar la competitivitat de la indústria en els seus mercats per la falta de contacte directe dels productors amb els seus clients potencials. I, si bé és cert que eren els comerciants els qui patien els efectes immediats d'una crisi de sobreproducció puntual, si aquesta esdevenia crònica, com sembla que va passar a partir de les darreres dècades del XVIII, la capacitat de resposta d'uns fabricants poc avesats a les tècniques comercials i que n'eren desconexors quedava molt limitada.

És veritat que la crisi que va afectar la draperia llenguadociana els anys anteriors a l'esclat de la Revolució Francesa no va ser, de cap manera, definitiva. Molts centres drapers sobrevisqueren i fins i tot protagonitzaren durant les primeres dècades del segle XIX intents de modernització i d'adaptació a uns altres tipus de demanda, com ara la provinent de l'exèrcit. Però sí que sembla que la forta orientació exportadora cap al Llevant mediterrani a través d'un centre comercial forà com era Marsella completament aliè als interessos de la regió va frenar un procés de reconversió i li va restar empenya, procés que finalment va arribar tard i va ser insuficient per garantir la supervivència d'aquesta indústria. Cap a mitjan segle XIX la indústria llanera havia estat literalment escombrada d'algunes poblacions que cent anys abans es comptaven entre els principals nuclis industrials de França. L'arribada del ferrocarril culminava un procés d'integració del mercat nacional francès que, alhora que feia possible l'accés dels vins produïts en els departaments meridionals als principals centres de consum urbans del país, donava el cop de gràcia a una manufactura que no tenia cap mena de possibilitat de competir amb èxit amb els productes elaborats en els grans centres industrials del nord del país, el creixement dels quals sempre havia estat estretament vinculat al mercat interior.

En aquest context, A. Berger i F. Maurel, en un llibre en què cerquen d'explicar l'encaix del sector vitivinícol dins el conjunt de l'economia del Llenguadoc, han pogut interpretar l'accentuació de la vocació vitivinícol del Llenguadoc durant el segon terç del segle XIX com la millor alternativa possible per a una regió immersa de ple en un procés d'intensa desindustrialització. A diferència de la proposta interpretativa de Cl. Fohlen, per aquests autors la vinya no va ser la responsable de la desindustrialització del Llenguadoc, sinó que més aviat, atenent la ineluctable desindustrialització regional, la viticultura «de massa» (segons l'expressió encunyada per G. Galtier en un conegut estudi monogràfic) hauria estat una autèntica taula de salvació per a l'economia regional.

De totes maneres, la draperia, en el cas català, tot i donar lloc a una moderna i dinàmica indústria llanera, no va ser el sector impulsor de la industrialització. Molt probablement, a l'hora d'explicar

el progrés industrial de Catalunya al mateix temps que la decadència industrial del Llenguadoc, cal acudir al diferent grau d'arrelament i d'implantació que en cada una de les dues regions va arribar a tenir la indústria cotonera. Aquest sector industrial, líder indiscutible de la mateixa Revolució Industrial britànica, també va impulsar el procés d'industrialització regional a Catalunya —arribà a desplaçar la draperia d'algunes comarques— a partir del fet d'aprofitar els circuits comercials de l'exportació vitícola per proveir-se de la fibra que transformava. Al Llenguadoc, l'ancoratge en la indústria llanera hauria impedit encetar una trajectòria industrial amb èxit similar a la catalana.

No és que la indústria cotonera no fos present al Llenguadoc. Durant el segle XVIII, la indianeria, precedent a tot arreu de la moderna indústria cotonera, va aconseguir efectivament una presència significativa a la regió, principalment a Montpeller, i, encara que amb un grau d'implantació menor, també en alguns altres indrets de la província. Igual que en el cas català, la indústria del cotó va entrar en conflicte amb els sectors tèxtils tradicionals de la llana i de la seda amb els quals es disputava la mà d'obra dedicada a la filatura. El fet cert és que la indianeria no va sobreviure als darrers anys del segle XVIII i, a diferència del que succeí a Catalunya, no va evolucionar prou per donar lloc a una indústria cotonera moderna. L. Dutil en un llibre clàssic suggeria que havia estat molt determinant d'aquesta evolució l'abans esmentada confrontació amb el sector llaner, força més dura, segons els indicis disponibles en el cas català, i que, fins i tot, hauria acabat per provocar la intervenció de les autoritats a favor de la, des de sempre, protegida draperia. Durant la dècada de 1780 es va arribar a reclamar que fos permesa la lliure importació de filats de cotó per arruïnar-ne la fabricació a l'interior del país i deixar d'aquesta manera braços lliures per a la filatura de la llana i la seda. En aquest sentit van actuar els decrets de 1785 i 1786 que autoritzaven l'entrada a França dels articles fabricats a Mulhouse (en aquell moment aquesta ciutat i el seu entorn no formaven part del Regne de França) i Suïssa. Posteriorment, la incorporació de Mulhouse a França en el curs de la Revolució va fer innecessària qualsevol nova intervenció estatal en aquell sentit. La incipient indústria cotonera del Llenguadoc no tenia cap possibilitat de sobreviure en unes condicions de competència d'igual a igual amb la poderosa i moderna indústria cotonera alsaciana.

Passats els anys de les turbulències revolucionàries, al Llenguadoc s'entrava en la tercera dècada del segle XIX havent-hi pràcticament desaparegut una activitat, la de la fabricació de teixits de cotó, que en molts més llocs, a imitació del que havia succeït a la Gran Bretanya, s'anava convertint en aquells mateixos moments en la principal impulsora del procés d'industrialització. Concretament, a Catalunya, també precisament durant els anys de la dècada de 1820, s'anava acabant de perfilar el model de relacions externes que anteriorment s'ha esquematitzat i que havia de constituir la base sobre la qual era possible iniciar un espectacular procés de creixement industrial el protagonista principal del qual havia de ser la indústria cotonera. Al Principat, d'aquesta manera, s'havia aconseguit compatibilitzar una important orientació vitícola de l'agricultura i del comerç exterior amb el desenvolupament industrial. En definitiva, la vinculació creixent de l'exportació vitícola amb el tèxtil cotoner, ja des de mitjan segle XVIII, va contribuir decisivament a afermar el procés d'industrialització regional. Partint d'aquesta realitat, no és gens estrany que un autor de principis del segle XIX, Guillem Oliver, ell mateix comerciant exportador d'aiguardents i vins, el 1833 pogués rebutjar la teoria de l'avantatge comparatiu de D. Ricardo perquè era interessada i clarament esbiaixada a favor dels interessos britànics. En paraules del mateix G. Oliver: «Este principio [referring to the theory of comparative advantage of D. Ricardo] aplicado a España [...] equivale a de-

cir: «Españoles, volved al estado en que os hallaron los Cartagineses; vuestro único anhelo sea cultivar el ganado lanar; aprovechad este don de la naturaleza y dejad a la Inglaterra el cuidado de la industria y fabricación.»»

Als antípodes del plantejament de Ricardo, Guillem Oliver —com alguns altres intel·lectuals catalans de l'època— defensava la fórmula genuïna de l'«admirable combinació de la indústria con la agricultura y el comercio, cuyo sistema ha sido siempre el predilecto de Cataluña».

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BAUX, E. (1960). «Les draperies audoises sous le Premier Empire». *Revue d'Histoire Économique et Sociale*, núm. 4, p. 418-432.
- BENAU I BERENGUER, Josep M. (1988a). «La comercialització dels teixits de llana en la cruïlla dels segles XVIII i XIX. L'exemple de la fàbrica de Terrassa "Anton i Joaquim Sagrera", 1792-1807», *Arraona*, núm. 2, p. 5-35.
- (1988b). «Especialización y adaptación al mercado de la industria tèxtil lanera, 1750-1913». A: NADAL, J.; CATALAN, J. [ed.]. *La cara oculta de la industrialización española: La modernización de los sectores industriales no líderes (s. XIX y XX)*. Madrid: Alianza, p. 199-223.
- (2003). «Transferts technologiques de la France (Normandie, Languedoc et Ardennes) vers l'industrie lainière espagnole (1814-1870)». A: BECCHIA, A. [dir.]. *La draperie en Normandie du XIIIe au XXe siècle*. Rouen: Publications de l'Université de Rouen: Conseil Général de la Seine-Maritime, p. 263-295.
- BENAU BERENGUER, J. M.; DEU, E. (2004). «The spanish wool industry, 1750-1935: import substitution and regional relocation». A: FONTANA, Giovanni Luigi; GAYOT, Gérard [ed.]. *Wool: products and markets (13th-20th century)*. Pàdua: CLEUP, p. 845-884.
- BERGER, A.; MAUREL, F. (1980). *La viticulture et l'économie du Languedoc du XVIIIe siècle à nos jours*. Montpellier: Éditions du Faubourg.
- BOISSONNADE, P. (1902). «Colbert: son système et les entreprises industrielles d'état en Languedoc (1661-1683)». *Annales du Midi*, núm. 14.
- (1905). «La production et le commerce des céréales, des vins et des eaux-de-vie en Languedoc dans la seconde moitié du XVIIe siècle». *Annales du Midi*, núm. 17, p. 329-360.
- (1906). «La restauration et le développement de l'industrie en Languedoc au temps de Colbert». *Annales du Midi*, núm. 18.
- (1909). «L'état, l'organisation et la crise de l'industrie languedocienne pendant les soixante premières années du XVIIe siècle». *Annales du Midi*, núm. 21.
- BONNET, É. (1923). *L'industrie des toiles peintes à Montpellier*. Montpellier: Imprimerie de la Manufacture de la Charité.
- CARRIÈRE, C. (1973). *Négotians marseillais au XVIIIe siècle: Contribution à l'étude de économies maritimes*. Marsella: Institut Historique de Provence.
- (1974). «La draperie languedocienne dans la seconde moitié du XVIIe siècle: contribution à l'étude de la conjoncture levantine». A: *Hommage à Ernest Labrousse*. París, p. 157-172.
- CAZALS, R. (1983). *Les révolutions industrielles à Mazamet: 1750-1900*. París; Tolosa de Llenguadoc: Maspero-Privat.
- CAZALS, R. [et al.] (1984). *Carcassonne, ville industrielle au 18e siècle*. Carcassona: Service Éducatif des Archives de l'Aude.

- CAZELET, J.-L. (1920). *Cette et son commerce des vins de 1666 à 1920*. Montpellier: Firmin et Montane.
- CHANTE, A. (1998). «Les manufactures d'indiennes à Montpellier au XVIIIe siècle». A: GAVIGNAUD-FONTAINE, G. [et al.]. *De la fibre à la fripe: Le textile dans la France méridionale et l'Europe méditerranéenne (XVIIe-XXe siècles)*. Montpellier: Université Paul Valéry, p. 143-166.
- CHASSAGNE, S. (1978). «L'industrie de la lainière en France à l'époque révolutionnaire et impériale (1790-1810)». A: *Voies nouvelles pour l'histoire de la Révolution française*. Paris: Bibliothèque Nationale, p. 143-168.
- (1998). «Les débuts de l'industrie cotonnière en Bas-Languedoc». A: GAVIGNAUD-FONTAINE, G. [et al.]. *De la fibre à la fripe: Le textile dans la France méridionale et l'Europe méditerranéenne (XVIIe-XXe siècles)*. Montpellier: Université Paul Valéry, p. 129-142.
- DELGADO, J. M. (1988). «La industria algodонера catalana (1776-1796) y el mercado americano. Una reconsideración». *Manuscrits*, núm. 7. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, p. 103-115.
- (1993). «“El algodón engaña”. Algunas reflexiones en torno al papel de la demanda americana en el desarrollo de la indianería catalana». *Manuscrits*, núm. 11, p. 61-83.
- DUGRAND, R. (1963). *Villes et campagnes en Bas-Languedoc méditerranéen*. Paris: Presses Universitaires de France.
- DUTIL, L. (1911). *L'état économique du Languedoc à la fin de l'Ancien Régime (1750-1789)*. Paris: Hachette.
- EMMANUELLI, F.-X. (1979). *La crise marseillaise de 1774 et la chute des courtiers: Contribution à l'histoire du commerce du Levant et de la banque*. Paris: Éditions du CNRS.
- FOHLEN, C. (1949). «En Languedoc: vigne contre draperie». *Annales. E. S. C.*, núm. 4, p. 290-297.
- FONTANA LÁZARO, J. (1988). *La fi de l'Antic Règim i la industrialització (1787-1868)*. Barcelona: Edicions 62.
- FRADERA BARCELÓ, J. M. (1987). *Industria i mercat: Les bases comercials de la indústria catalana moderna (1814-1845)*. Barcelona: Crítica.
- FRÈCHE, G. (1974). *Toulouse et la région Midi-Pyrénées au siècle des Lumières (vers 1670-1789)*. S. ll.: Éditions Cujas.
- GALTIER, G. (1960). *Le vignoble du Languedoc méditerranéen et du Roussillon: étude comparative d'un vignoble de masse*. Montpellier: Causse Graille & Castelnaud.
- GAVIGNAUD-FONTAINE, G. (1983). *Propriétaires-viticulteurs en Roussillon: Structures-conjonctures-société (s. XVIII-XX)*. Paris: Publications de la Sorbonne.
- (1997). *Caractères historiques du vignoble en Languedoc et Roussillon (recueil d'articles)*. Montpellier: Université Paul Valéry.
- GIRALT RAVENTÓS, E. (1950). «Evolució de l'agricultura al Penedès. Del cadastre de 1717 a l'època actual». A: *Actas y comunicaciones de la 1ª Asamblea Intercomarcal de Investigadores del Penedés y Conca d'Ódena*. Martorell; Igualada: Imp. Bas, p. 166-176.
- (1952). «La viticultura y el comercio catalán del siglo XVIII». *Estudios de Historia Moderna*, núm. 2, p. 159-175.
- IZARD, M. (1971). «Inversión de capitales en la primera etapa de la industrialización catalana». A: *Catálogo y estudios complementarios de la exposición documental y bibliográfica sobre la industria textil catalana*. Terrassa: Museo Provincial Textil.
- JAUPART, F. (1960). «L'industrie lainière et le commerce des draps dans la diocèse de Carcassonne au XVIIIe siècle». *Bulletin de la Société d'Études Scientifiques de l'Aude*, núm. 61, p. 185-219.

- LAURENT, R. (1978). «Les quatre âges du vignoble du Bas-Languedoc et du Roussillon». A: *Économie et société en Languedoc-Roussillon de 1789 à nos jours: Actes du Colloque de Montpellier, 25-26 septembre 1976*. Montpellier: Université Paul Valéry, p. 11-44.
- JOHNSON, C. H. (1995). *The life and death of industrial Languedoc, 1700-1920: the politics of deindustrialization*. Nova York: Oxford University Press.
- LLUCH, E. (1973). *El pensament econòmic a Catalunya (1760-1840): els orígens del proteccionisme i la presa de consciència de la burgesia catalana*. Barcelona: Edicions 62.
- MALUQUER DE MOTES BERNET, J. (1984). «La revolució industrial a Catalunya». *L'Avenç*, núm. 73, p. 18-34.
- (1994). «La gran transformació. Industrialització i modernització a la Catalunya del segle XIX. Introducció». A: *Història econòmica de la Catalunya contemporània*. Vol. 1. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 39-345.
- (1998). *Història econòmica de Catalunya: Segles XIX i XX*. Barcelona: Proa.
- MARQUIÉ, C. (1984). «Vigne et industrie: Carcassonne dans la seconde moitié du XIXe siècle». A: *La vigne et la civilisation du vin en pays languedocien et catalan*. Montpellier: Fédération Historique du Languedoc Méditerranéen et du Roussillon: Université Paul Valéry, p. 77-88.
- (1993). *L'industrie textile carcassonnaise au XVIIIe siècle: Étude d'un groupe social: les marchands-fabricants*. Carcassonne: Société d'Études Scientifiques de l'Aude.
- (1998). «Heurs et malheurs des londrins carcassonnais au XVIIIe siècle». A: GAVIGNAUD-FONTAINE, G. [et al.]. *De la fibre à la fripe: Le textile dans la France méridionale et l'Europe méditerranéenne (XVIIe-XXe siècles)*. Montpellier: Université Paul Valéry, p. 197-212.
- MARTÍNEZ SHAW, C. (1974). «Los orígenes de la industria algodonera catalana y el comercio colonial». A: NADAL, J; TORTELLA, G. *Agricultura, comercio colonial y crecimiento económico en la España contemporánea: Actas del Primer Coloquio de Historia Económica de España (Barcelona, 11-12 de mayo de 1972)*. Barcelona: Ariel, p. 243-267.
- MARTY, C. (1998). «La fabrique carcassonnaise au début du XIXe siècle». A: GAVIGNAUD-FONTAINE, G. [et al.]. *De la fibre à la fripe: Le textile dans la France méridionale et l'Europe méditerranéenne (XVIIe-XXe siècles)*. Montpellier: Université Paul Valéry, p. 259-292.
- MINOVEZ, J.-M. (1997). *L'impossible croissance en Midi toulousain?* París: Publisud.
- MORINEAU, M.-C. Ch. (1968). «Draps du Languedoc et commerce du Levant au XVIIIe siècle». *Revue d'Histoire Économique et Sociale*, núm. 56, 1, p. 108-121.
- NADAL I OLLER, J. (1987). «La industria fabril española en 1900. Una aproximación». A: NADAL, J.; CARRERAS, A.; SUDRIÁ, C. *La economía española en el siglo XX: Una perspectiva histórica*. Barcelona: Ariel, p. 23-61.
- (1991). «La indústria cotonera». A: *Història econòmica de la Catalunya contemporània*. Vol. 3. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 13-85.
- PASCUAL DOMÈNECH, P. (1990). *Agricultura i industrialització a la Catalunya del segle XIX*. Barcelona: Crítica.
- SÁNCHEZ SUÁREZ, A. (1989a). «La era de la manufactura algodonera en Barcelona, 1736-39». *Estudios de Historia Social*, núm. 48-49, p. 65-114.
- (1989b). «La estructura comercial d'una fàbrica d'indianes barcelonina: Joan Rull i Cia. (1790-1821)». *Recerques*, núm. 22, p. 9-24.
- (1992). «La indianeria catalana: ¿mito o realidad?». *Revista de Historia Industrial*, núm. 1, p. 213-232.

- SÁNCHEZ SUÁREZ, A.; NADAL, J. (1998). «En los orígenes del éxito algodonero catalán». A: GAVIGNAUD-FONTAINE, G. [et al.]. *De la fibre à la fripe: Le textile dans la France méridionale et l'Europe méditerranéenne (XVIIe-XXe siècles)*. Montpellier: Université Paul Valéry, p. 35-60.
- SUDRIÀ, C.; PASCUAL, P. (1999). «Financing a railway mania: capital formation and the demand for money in Catalonia». *Financial History Review*, núm. 6, p. 127-145.
- SUDRIÀ, C.; PASCUAL, P.; CASTAÑEDA, LL. (1992). «Oferta monetaria y financiación industrial en Cataluña, 1815-1860». *Revista de Historia Industrial*, núm. 1, p. 189-202.
- SUDRIÀ TRIAY, C. (1994). «Capitalistes i fabricants. El finançament de la industrialització catalana (1815-1866)». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, vol. v, p. 29-40.
- THOMAS, L. J. (1936). *Montpellier, ville marchande*. Montpellier: Valat-Coulet.
- THOMPSON, J. K. L. (1982). *Clermont-de-Lodève, 1633-1789: Fluctuations in the prosperity of a Languedocian clothmaking town*. Cambridge: Cambridge University Press.
- (1990). *La indústria d'indianes a la Barcelona del segle XVIII*. Barcelona: L'Avenç.
- (1994). *Els orígens de la industrialització a Catalunya: El cotó a Barcelona (1728-1832)*. Barcelona: Edicions 62.
- TORRAS ELÍAS, J. (1976). «Aguardiente y crisis rural (sobre la coyuntura vitícola, 1793-1832)». *Investigaciones Económicas*, núm. 1, p. 45-67.
- (1984). «Especialización agrícola e industria rural en Cataluña en el siglo XVIII». *Revista de Historia Económica*, núm. 3, p. 113-127.
- (1994). «L'economia catalana abans del 1800. Un esquema». A: *Història econòmica de la Catalunya contemporània*. Vol. 1. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 13-38.
- (2007). *Fabricants sense fàbrica*. Vic: Eumo.
- TUDEZ, M. (1934). *Le développement de la viticulture dans la région de Montpellier*. Montpellier: Imprimerie de la Presse.
- La vigne et la civilisation du vin en pays languedocien et catalan* (1984). Montpellier: Université Paul Valéry.
- VILAR, P. (1964-1968). *Catalunya dins l'Espanya moderna: Recerques sobre els fonaments econòmics de les estructures nacionals*. Barcelona: Edicions 62. 4 v.
- (1974). «La Catalunya industrial: reflexions sobre una arrencada i sobre un destí». *Recerques*, núm. 3, p. 7-22.
- (1980). «Geografía e historia estadística. Historia social y técnicas de producción (algunos puntos de historia de la viticultura mediterránea)». A: *Crecimiento y desarrollo: Economía e historia: Reflexiones sobre el caso español*. Barcelona: Ariel, p. 234-251.
- WOLFF, P. (1967). *Histoire du Languedoc*. Tolosa de Llenguadoc: Privat.